

Ar kraštas turi vidurį?

Diskusija po Almos Ragauskaitės pranešimo “Kraštas kaip reiškiny kalboje ir kraštovaizdyje”, skaityto 2012 m. liepos 1 d. Rumšiškėse 3-ame Prigimtinės kultūros seminare „Vieta ir erdvė: suvokti, įsibūti, komunikuoti“

Diskusijoje dalyvavo Alma RAGAUSKAITĖ, Aistė ANDRIUŠYTĖ, Rasa BERTAŠIŪTĖ, Austė NAKIENĖ, Lina SOKOLOVAITĖ, Giedrė ŠMITIENĖ, Meilutė RAMONIENĖ, Daiva VAITKEVIČIENĖ. Diskusiją vedė Vykintas VAITKEVIČIUS.

Austė NAKIENĖ. Labai įdomu, kad riba iš tiesų reiškia visą kraštą: tai rodo ir žodis *kraštas*, ir *šalis*, ir *šonas*. Kai žmonės kalba, jie sako: *šitan šonan, šion šalin*, ir turi omenyje ne ribą, bet savo giminės valdą ar netgi teritorinį vienetą. Kaip čia yra?

Alma RAGAUSKAITĖ. Tai, kad *šonas* yra ne riba, o pats centras, man buvo atradimas. Žodyne [žodžio *šonas*] reikšmė “šoninė dalis” pateikta pirmoji, “greta esanti dalis” – antroji, “pakraštys” – ketvirtoji. Dabar tos reikšmės yra pagrindinės, bet pagal pavyzdžius, atrodo, kad anos buvo svarbesnės. Aš manau, kad jos išstūmė šoną “krašto” reikšme.

Meilutė RAMONIENĖ. Mūsų žodynai kol kas nėra paremti tekstynais, gyvosios vartosenos dažnumu ar panašiai. Pavyzdžiai, kurie papuola į žodyną, yra kokretūs ir parodo to žodžio vartosenos įvairovę – jokių būdu ne dažnumą, ne pirmumą, o tiesiog įvairovę.

Vykintas VAITKEVIČIUS. Man atrodo, jog pateikti duomenys ir susisieja, ir vieni kitus papildo. Labai aiškiai suprantame, jog kalbam apie *centriškumą*. Pirmiausia kalbam apie *kampus, galus, šonus, šalis*. Bet tai tik patvirtina, kad būta stiprių centrų – Gedimino kalnas, Šatrijos kalnas ir daugelis kitų vietų tai liudija. Šios vietos buvo atskaitos taškas, nuo kurio driekėsi plotas, kuriame gyvenantys žmonės save laikė to *krašto, šono, šalies* gyventojais. [Iki šių dienų išlieka istorinę struktūrą atspindinčių vietovardžių]. Pavyzdžiui, *Dubičių kampelis*, nors ir nemažas miestelis, yra didelės Gardino ar Trakų kunigaikštystės kampelis, Dubičiai – Trakų kunigaikštystės pakraštys. Net išaugęs

miestelis nesugeba pakeisti, performuot, perskirstyt jėgų santykio. Centrams mes ne visiems turime pavadinimus, išryškinančius jų centrinę padėtį, bet kraštams, galams, kampams – pavyzdžių rasi kiek tik nori. Vienas iš senųjų mūsų žodžių „apskritis“ – ribų užymėjimas aplinkui – nesvarbu, kad jos gali būt pavingiuotos, bet tai yra tai, kas aplinkui, kas yra šonuose. Žarėnų valsčiaus [Lietuvos Žemės vardyno] anketoje radau pavyzdį, kuomet dvarininkas, priverstas paleisti baudžiauninkus, sako: „Eikit jūs į tuos miškus ir išsirinkit sau vietas“. Ir tenai sakoma: „Ir ėjo, ir vaikščiojo, ir kiekvienas sau vis kalnelį išsirinko tam miške“. O kadangi vaikščiojo vingiuotai, nelygiai, tai ir jų ribos liko labai išsikraipę. Arba, pasakojama, kad Šiaulėnų krašte Šemetos valdė tiek žemės, kiek kitados per dieną *apėjo!*

Antras dalykas, kuris svariai prisideda prie [Prigimtinės kultūros seminaro diskusijos apie vietas ir erdves], yra tai, kad atrandame patvirtinimą, jog vietas yra tūrinės, jog jos yra ne tik plokščios, bet ir stačios¹. Šią mintį liudija suvokimas, jog *šalis, kraštas, siena* yra tai, prie ko tu gali prisiglausti, tai, kas tave *glaudžia*.

Trečias dalykas, kurį norėčiau paminėti, yra tam tikras akiratis, akiplotis, tam tikras žmogaus matomas plotas, kuris ir tampa mūsų *kraštu*: kiek gali nuo kalno pažvelgti į tarpukalnę. [Kaip buvo pažymėta pranešime, lietuviškai audeklo ilgis vadinamas *siena* (tai ilgio matas, apimantis ant keturių mestuvų stulpelių užmetų siūlų ilgį)]. Audeklas bene seniausias dalykas, leidęs žmonėms vizualiai įsivaizduoti tam tikrą plotą – vienaip jis atrodo ištiestas, kitaip – suvyniotas.

A. N. Yra šonas, šalis, tarsi giminė kažkokia; būna tokių kaimai, kurie iš asmenvardžio – čia tas keris ir gyveno. [Pranešime pristatyti vietovardžiai] su priesaga *-uva* – centrai, kurie galbūt vienijo įvairesnių socialinių sluoksnių ir giminių žmones. O kas yra

1 Apie erdves kaip tūrius buvo diskutuojama Prigimtinės kultūros seminare po Viktorijos Daujotytės pranešimo „Prigimtosios kultūros ratilai“, skaityto Rumšiškėse 2012 m. birželio 29 d. Šioje diskusijoje V. Daujotytė sako, kad „Tėvynė greičiausiai yra tokia aukštuma, spiralė, kad negali nieko pasakyti atskiro. Čia kaip ir su sodyba, jei imi apie ją sakyti kažką atskiro, paprasto, šilto, kažkaip pereini į tėvynę – viskas aukštėja, bendrėja, abstraktėja ir tai, matyt, yra neišvengiama“. Aistė Andriušytė, tęsdama šią mintį, pažymi: „Čia atsiranda tūrinis aspektas. Iki šiol buvo galima įsivaizduot tėvynę kaip žemę. Žemė – plokštuma, o čia staiga tūris ir trečias matmuo“ (Apie galimybes patirti kraštą ir tėvynę. Diskusija po Viktorijos Daujotytės pranešimo. Parengė Giedrė Šmitienė, šifravo Inga Butrimaitė // Liaudies kultūra, 2013, nr. 5, p. 13)

moderniausias toks darinys? Tai gal būtų parapija, išlikusi iki šių laikų? Tai ne viena giminė, bet didesnio krašto žmonės, kurie suvokia save kaip parapijiečius. Seniau gal jie suvokdavo save kaip krivulės narius, aplink tą kraštą gal buvo nešama ta krivulė, gal jie susirinkdavo?

V. V. Ilgą laiką buvo laikoma, kad atstumas iki parapijos centro neturėtų ženkliai viršyti dešimties kilometrų, – [reikia], kad žmogus galėtų suspėti per tą pačią dieną nueiti ir sugrįžti. Čia yra tavo kraštas ir tavo centras. Tai buvo, žinoma, iki lėktuvų eros, dabar viskas staigiai pasikeitė, mes suprantam, kad galima per vieną dieną nuskristi į Atėnus ir sugrįžti. Ir tada ta „parapija“ išsiplečia...

Bet dešimt kilometrų nėra riba. Pavyzdžiui, Šventininkų kaimas (dabartiniame Vilniaus rajone) priklausė tokiai socialinei struktūrai: tai buvo Vilniaus kapitulos kaimas, kurio pareiga aptarnauti Vilniaus katedrą – varpais skambinti, sniegą nuo stogo kasti. O nuo Šventininkų iki Vilniaus yra 27 kilometrai. Gali būti, kad jie vieną dieną eidavo tik į vieną pusę, Vilniuje nakvodavo, atlikdavo tarnybą ir kitą dieną grįždavo. Kai labai įgriso, XVII a. šie žmonės nustojo eiti, ir buvo daug skundų, ginčų – [klausė]: kodėl mes turim vaikščioti?.. Trakų Šventininkai, kurie į kitą pusę nuo Vilniaus, irgi tos pačios struktūros.

A. R. Aš galvojau, kad *kraštas* yra teritorija. Bet kraštas nėra teritorija, kraštas visų pirma yra žmonės, kurie ten gyvena, ir jų praeitis, jų istorija, tai, į ką žmonės įsitvirtina. Tai toli gražu nėra teritorija, bet gyvenimas. Teritorija, nors ir istorinė, yra gyva, pulsuojanti, auganti. Ir kraštas yra augantis. Gali keistis jo ribos – gali būti dešimt kilometrų, gali penkiolika, bet esmė lieka – tai yra kraštas. Taip savo tyrime iš *teritorijos* išėjau į *istoriją*. *Kraštas, šalis* ir *šonas* yra mano kilmė, tai yra mano kryptis, iš kurios aš atėjau. Tai yra giminė, kuriai aš priklausau. Jeigu vaikas neturi šalies, neturi giminės. Mano *šonas* yra ten, kur aš esu: *šonas* nėra „pakraštys“ šiuo atveju. Tai ir buvo mano didžiausias atradimas, kad *šonas* tai nėra riba, kraštas.

V. V. Svarbus pavyzdys: „Vaikas neturi šalies – nei tėvų, nei giminių – našlaitis“.

A. N. Aš esu šitos šalies, bet kai susidaro šeima, tai yra dvi šalys: yra mano šalis ir kitos šalies.

V. V. Šalių skaičius nedaugėja, žmogus tiesiog jas keičia, jis pereina iš tos šalies, ateina į šitą ir gyvena toje šalyje. Jam nėra kitų šalių.

Giedrė ŠMITIENĖ. Giedrė ŠMITIENĖ. Galvodama, ar kraštas – tai riba, ar kraštas – tai apibrėžta teritorija, prisiminiau Rémi Brague straipsnį, išverstą į lietuvių kalbą ir skelbtą žurnale „Logos“. Brague kalba apie dvi skirtingas centro sampratas: vieną sampratą, kai centras lokalizuojamas vidury, kaip mes dabar įsivaizduojame, ir kitą sampratą, kai centras yra pakraštys – viskas, kas svarbu, vyksta iš pakraščio, o ne išspinduliuojama į šalis iš vieno centrinio taško. Vykintas sakė: „Į centrą ateinu dešimt kilometrų ir turiu spėti atgal grįžti“. Čia ir yra, kad į „centrą“ ateini, bet tavo vieta, tavo centras yra pakraštys. Brague remiasi senojo mąstymo šaltiniais ir labai gražiai ir aiškiai parodo, kad logika buvo visai kita. Esminės yra *ribos*, arba *kraštai*.

V. V. Apie tai kalba ir skandinavų archeologų darbai. [Prieš kurį laiką manyta, kad] iki krikščionybės epochos visa buvo labai *ne centriška*, išbarstyta. Bet archeologai, Skandinavijoje stebėdami teritorinius vienetus ir analizuodami didelių paaukotų daiktų lobius mato, kad nėra visiškai taip. To meto centriškumas [kitoks], bet nėra, kad jo nebūtų. O kai atsiranda bažnyčia, tada jau kitaip, viskas aišku.

Lietuvos piliakalniai galėtų atspindėti [kitokio centriškumo sampratą]. Pavyzdžiui, Prūsijoje labai dažnai pasitaiko, kad bažnyčia pastatyta ant piliakalnio arba pačioje piliakalnio papėdėje. Krikščionybė atnešė struktūrą, kuri [susiejo] hierarchiją su mokesčių sistema. Lietuvoje – kitaip, [bažnyčios ant piliakalnių statytos] išskirtinai retais atvejais. Gal geriausiai žinome Veliuoną, kur bažnyčia sutampa su buvusiu piliakalniu. Bet dažniausia buvo atsiiraukiama. Pavyzdžiui, Utena [išaugo per geroką atstumą nuo] Narkūnų piliakalnių.

Daiva VAITKEVIČIENĖ. Kyla klausimas, kiek žodis *centras* yra santykinis? Geras pavyzdys iš etnokosmologijos – pilno mėnulio samprata: yra tik trumpa akimirka, kai

mėnulio diskas pasiekia maksimumą, nes jį pasiekęs iš karto ima dilti (lietuviškai tai įvardijama kaip *paraižos*). Bet mes laikome pilnatimi septynias dienas... Tad, ar centras yra taškas, tikslus vidurys, ar tiesiog vidus? Ar tai yra santykinė kategorija, ar tai yra apibrėžta teritorija? Sodyboje yra vienas šonas ir kitas šonas, vienas kraštas ir kitas kraštas. Kur yra sodybos centras? Ar apskritai jis yra?

A. N. Kiemas tuščias.

Rasa BERTAŠIŪTĖ. Kiemas netuščias, **senose sodybose viduryje kiemo** augdavo ąžuolas. Dabar jau nelikę, bet seniau būdavo.

Aistė ANDRIUŠYTĖ. Vidurys gali būti taškas, bet [viduriu gali būti laikoma] ir viskas, kas neužima pačio krašto.

D. V. Kas vis galėtų būti centras, koks darinys? Archeologas Vladas Žulkus daro prielaidą, kad svarbiausieji baltų religiniai centrai buvo dykrose, esančiose tarpgerinėse teritorijose. Išeitų, kad religinis centras yra ne viduj, o pakraštyje, užribyje?..

V. V. Graikijoje irgi žinoti du principai: arba vidury, arba pakraščiuose. Tai, kas labai svarbu, negali būti išimtinai kažkieno vieno, būti kieno nors nuosavybe – tuo turi dalintis visi, negali būti savinamasi.

Lina SOKOLOVAITĖ. Kryžiuočiai, kurie ėjo į šitas žemes, didžiausias bažnyčias statė kraštuose, žymėdami teritoriją: pasiekia ribą – pastato bažnyčią. Kuo toliau nueinama, tuo jų vis daugėja.

V. V. Tai labai senas principas, žinomas ir iš legendų. Pavyzdžiui, pagal Chodkevičių giminės kilmės legendą: kiek apeisi, tiek bus tavo.

Gali būt, kad centro, vidurio ir nebuvo. Galvoju apie krivulės tradiciją, sueigas... Bendruomenėje buvo tokia tvarka: krivulę neša arba paeiliui, arba kasmet vis kitas. O kai renka vietą, numanoma (nors ir neprivaloma), kad ji turėtų būt vidury. Įsimintinas

Gotlando salos pavyzdys, kurioje buvo vietovė *Roma*, pagrindinė sueigų vieta. Ji tiesiog geometriškai [yra] salos viduryje, kad visi vienodai užtruktų laiko keliauti į ją. O kaimo krivulės Užnemunėj, Punske, – krašte, kuris paskutinis Vakarų pasaulyje atsisakė krivulių kaip sueigos tradicijos, [susirinkimo vieta] buvo didesnė troba, nebūtinai kaimo centre.

A. A. Iešdodami sodybos centro, galime svarstyti, ar tai yra židinys namo viduje (vienas variantas), ar kiemas – tuščia erdvė ar joje augantys tie trys ąžuolai. Nebūtinai vienas atsakymas yra teisingas.

V. V. Norėtum pasakyti, kad kiemas, nors yra tuščias, gali būti centras?

R. B. Jeigu žiūrėtume šešiolikto amžiaus *dvarų inventorių*, *sodyba* susideda iš kiemo, apie kurį apstatomi pastatai. Pastatų daugybė, visokios paskirties, ir reikšmingiausio turbūt tarp jų nėra, svarbūs yra keli.

V. V. Tada mūsų svarstymų rezultatas... paradoksalus – vidurys yra tai, kas tuščia!

R. B. Bet žmogus gi mąsto ir jaučia erdves, yra erdvės kategorija. Ir architektūroje operuojama erdvėmis, o ne plokštumomis.

A. A. Pastatas irgi statomas dėl vidaus erdvės ir patalpos. Mums ne sienų reikia, o kitos erdvės kokybės, kurią realizuojam statydami sienas, lubas, grindis.

D. V. Aš prisiminiau klasikinį filologinį pavyzdį. Indoeuropiečių kalbose yra dvi nuo prokalbės išlaikytos šaknys, kurios susieja vidurį su mišku. Lietuviškas žodis *medis*, kadaise reiškęs mišką, turi analogišką reikšmę kitose baltų kalbose – latvių *mežs*, prūsų *median* ‘miškas’. Bet kitose indoeuropiečių kalbose ši šaknis reiškia vidurį, pvz., rusų *между* ‘tarp’, lotynų *medius* ‘vidurinis, tarpinis’. O lietuviško žodžio *vidurys* šaknis kitose kalbose vartojama miškui pavadinti, pvz., islandų *viðr* ‘miškas, medis’, anglų *wood*. Tai rodo, kad kažkada indoeuropiečiams *vidurys* buvo girios gūduma – vadinasi,

tai, kas yra *tarp* kaimų, miške, o ne pačiose gyvenvietėse. Tai, kas buvo riba, jungė atskiras gyvenvietes, teritorijas.

G. Š. Kaip krašto tyrime išnyra priesaga *-uva*? Kaip ji susijusi su žodžiais *,kraštas‘* , *,galas‘* , *,kampas‘* ?

A. R. [Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto, Lietuvos muzikos ir teatro akademijos ir Vilniaus universiteto] Etnologijos doktorantų seminare mes pirmiausia pradėjome kalbėti apie šaknį *-gala*. Tiek A. Salio, tiek K. Būgos yra pasakyta, kad *-gala* yra žemė [= teritorija]. Bet *-gala* semantika neatspindi krašto esmės, nes šis žodis reiškia pirmiausia ribas. Taigi – aš paženklinu savo kraštą ribomis, bet kas yra jo viduje? Ir tada pagalvojau: “Čia Lietuva”, ir atėjo į galvą priesaga *-uva*. Būgos raštuose aiškiai parašyta, kad [pavadinimai su priesaga] *-uva* yra lietuviški vietovardžiai, [su priesaga] *-ava* – latviški, *-uvė* – kuršiški. Yra ir daugiau [priesagų, vertų tyrimo], pvz., *-uona* (Veliuona).

D. V. Pranešime buvo suformuluota, kad tie vietovardžiai, kurie turi priesagą *-uva* arba *-uvė*, yra seni ir žymi istorinių valsčių centrus, tam tikrus administracinius vienetus?

A. R. Daugelis jų buvo paminėti XIII amžiuje. Tai buvo pakankamai stiprios gyvenvietės, ir vėliau jos tapo valsčių centrais LDK. Tryliktame amžiuje jos galėjo sutelkti kariuomenę, eiti į žygius, – tai organizuojančios vietos. Ir organizavimo funkcija dažniausiai buvo perduodama, tad natūralu, kad vėliau formavosi valsčiai.

R. B. Aš pateiksiu konkretų pavyzdį. *Aristavos* dvaras, senuose dokumentuose *Orvistova*, minimas nuo keturiolikto amžiaus. Tai buvo *Algemino*, kuris konkuravo netgi su Mindaugu, dvaras. Jam priklausė penki kaimai.

V. V. Baigdamas diskusiją, labai kviesčiau visus atgavinti *kraštą* kaip sąvoką, kaip žodį, nevengti jo, netaupyti, nes tai puikus žodis, savo reikšme atitinkantis *regioną*, bet lietuviškas. Gaila, kad pavadinimai *Kauno marių krašto parkas*, *Dieveniškų krašto*

parkas ar *Metelių krašto parkas* nebuvo laiku pasiūlyti. Jeigu parko *vidurys* yra Meteliai, tai įvardintų parką, kuris supa Metelius *aplinkui*.

O *šalis* yra visuma: žmonės, kalba, papročiai, gyvensena. Tik mes netekę tokio šalies supratimo... Man atrodo, kad šalis turi žmonių pripildyto *krašto* – to, prie kurio gali prisiglausti, sulaukti paramos, veikti drauge, reikšmę. Ši reikšmė galėtų būti gaivinama. Žodis *respublika* nusako esamą valdymo formą, *šalis* – tai yra tai, kas nesikeičia.

M. R. Šalis iš tikrųjų yra nebūtinai ta vieta, kur esi, kur gyveni, šis žodis turi simbolinę reikšmę. Tiriant emigrantus ir jų vaikus, vienas užduodamų klausimų yra: „Kai jūs galvojate *mano šalis*, kokią šalį jūs turite galvoj?“ Netgi tie, kurie niekada nebuvo Lietuvoje, kurie gimę Amerikoje, bet Lietuvą kaip simbolį yra sukūrę jų tėvai arba seneliai, sako: „Lietuva mano šalis“. O tie, kurie patys iš Lietuvos išvažiavę, sako: „Žinoma, Lietuva“, ir jų akys pilnos ašarų...

Diskusiją parengė Daiva Vaitkevičienė, iš garso įrašo šifravo Inga Butrimaitė